

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

100/100

333.3(47.9)

Ա-80

Առաքելյան

ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՈՎԿԱՆՍՈՒՄ

ՀԵՏԸ ՋՕՏՈՒԹԻՒՆ

300
1146-ԱՏ

Տպարան „ՇԻՐԱԿ“ Ալեքսանդրապոլ

1906

(42)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ

Աշխատություններ առանձին տպագրած, կամ լոյս տեսած այլ եւ այլ պարբերական հրատարակությունների մէջ:

ՀԱՍՏՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՊԵՏՄԵՆՆԵՐ

1. Սուլթանը Իսլամի խալիֆը շե. Մշակ 1895 № 110-118
2. Օսմանեանների 600 ամեակը " 1896 № 31
3. Հաւրան " " " 1896 № 33 34
4. Իսլամ եւ Ռեֆորմ Տարազ 1898 № 2 16
5. Պարսկաստանի քղերը Մշակ 1899 № 187-230
6. Փողոցային տեսարաններ Թաւրիզի Տարազ 1900 № 17-48
7. Ասրպասականի վիճակը երէս Հայաստ. 1903 ք.
8. Թաւրիզի Հայուհեաց բարեգ. քնկերութեան տնտեսական " " " 1900 № 37
9. Կառա Մուրզա ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ 2. Հայրեն. 1902 № 139
- " " ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐ Գեղանի. " № 5-6
- " " ՈԳԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Աղբիւր. " № 5-6
10. Հալաւանի Բարբիզի դեմ Տարազ " 1903 № 25-32
11. Իմամաթ Տարազ " " 1904 № 2-8
12. Բարբիզ կամ Քեհայիները Լամա " 1905 № 3-10
13. Թաւրիզի Տարազ " " 1905 № 29
14. Ասրպասականի Աղբիւրիստացիան Արշալոյս 1905 № 24-33
15. " Դասավարութիւնը 1906 ք Ալեքանդրապոլ
16. Հոգատարութիւնը Կովասուն " "

21 FEB 2013
300
1146-ԱՏ
333-3
Ս-81

Աղբիւր

ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1000
177
1497
9001

ՀԵՏԵՉՕՏՈՒԹԻՒՆ

Տպարան «ՇիրՍ.Կ» Ալեքանդրապոլ

25.982

175 JAN 2010

ՀՈՂ ԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Մեր գրականությունը, ամբողջ տասնհինգ դարի հայկական պատմությունը շատ ժլատ տեղեկություններ է թողել մեր երկրի հոգատիրություն մասին: Մեր պատմաբանների ժողովածուից և Մխիթար Գոշի օրէնագրության գրքից միմիայն ենթագրություններ կարելի է գուրս բերել. քննադատությունը դեռ ևս գրական փաստ մեզ չէ տւել: Մեր գրացի Վրացիները այս մասին մեզինչ հարուստ չեն, իսկ Աղանների, Ափխազների, Լէզգիների, Չերքէզների և ուրիշ Կովկասեան բնիկների ազբիւրները աւելի ազրատ են, բանի որ նրանցից ոչ մէկը չի ունեցել ինքնուրոյն գրականութիւն կամ տոհմաբանութիւն: Եթէ հնար լինէր Կովկասի շուրջը բնակուող ցեղերի ազգագրությունները կազմել, գուցէ հնարաւոր լինէր սրտը եզրակացությունների հասնել, բայց տարբարխտարար գրանից էլ զրկւած ենք, բանի որ բնիկներից ուսումնական ձեռնհասներ չեն եղել, չեն ուսումնասիրել, իսկ օտար գիտնականներն անծանօթ լինելով ժողո-

վուրդի լեզվին, պատմութեան, կրօնին և ասանդութիւններին, չեն կարողացել գոյութիւն ունեցող կեանքի խորքերը թափանցել, ընկին ու օտարամուտը դանազանել և այնպէս յուսարանել: Կովկասեան ցեղերի օրէնքների, սովորութիւնների (ազաթ), ծէսերի, հրքէշների, կախարգների, նախապաշարումների մասին Ռուսական գրականութեան արտագրութիւնները այնքան մօտ է իրականութեան, որքան ճիշտ է նրանց ունեցած կարծիքները հայկական եկեղեցու և գրականութեան մասին:

Եյս պատճառով Իսլամի տիրապետութիւնից առաջ Կովկասում եղած հոգատիրութեան (Землевладѣніе) մասին ասելիք ամէն մի բառ կարելի է վիճելի համարել և անթիւ կենթադրութիւնների տեղի տալ: Ուստի սոյն յօդածում մենք չենք ցանկանում հնաւանդ սովորութիւններից, արձանագրութիւններից կազմած ենթադրութիւնների մասին կարծիք յայտնել, այլ մեր խօսքը ամփոփում ենք, թէ ի՞նչ վիճակումն էր հոգատիրութիւնը Կովկասում Իսլամի տիրապետութեան ժամանակ և ինչ վիճակի ենթարկեց Ռուսական տիրապետութիւնից յետո:

1. Ինչպէս յայտնի է, իսլամի բարոյութեան առաջին դարում, Էօմէրի, Օսմանի օրով, արարացիները մտան Հայաստան, հասան մինչև Կովկաս. Գարրանդ: Էօմէկանների, Արասեանների լիազօրները նստան Հայաստանի սրտի մէջ, Ատրպատականում, Վրաստանում և իսլամի սրով Ղուբանական-Չէրիական կարգերը գործադրել տւին մեր երկրում: Խալիֆների գերիշխանութեան շրջանում Ոստիկանները, Հայկական Բագրա-

տունիները, Արծրունիները, Մամիկոնեանները, Վրացի իշխանները այս երկրում Ամիրապետների կամ սրանց լիազօրների վալիներ, կամ նահանգապետներն էին իրենց վիճակում, որոնք չէին բաւականանում տարեկան գանձած սկիւռ, արծաթի, նոսրեղների, կոյսերի, պատանիների հարկերով, այլ պահանջում էին երկրի մէջ իսլամի շէրիաթը իսկութեամբ գործադրել: Իշխանները ոչ միայն իրենց փոփկատուն գուտարները պարտաւորւած էին կնութեան տալ իսլամի նշանաւոր պաշտօնակալներին, այլ պարտաւորւած էին գոնէ աւերես իսլամը դաւանել: Անօրէն ստիկանները երկիրը իսպառ նաճելու համար, ոչ միայն հայկական արիւնով սղոցել էին ամբողջ երկիրը, այլ նենգամտութեամբ կոտորում էին նախարարներին և նրանց իրար գէմ գրըգաւելով, մաշում էին սրանց ներքին երկպառակութիւններով: Արարական Տէնի պարբերական արշաւանքներից, Սեղսուկների աւարառութիւններից, Չինգիզ-խանի, Բուրգաի աւերածութիւններից յետո, գրեթէ ութ դար Կովկասը մնաց բացարձակապէս իսլամի իշխանութեան ձեռքը, որոնց շրջանում Կովկասում սովորական գարձաւ և հիմնաւորեց շէրիական կարգերը, մանաւանդ հոգային խնդիրներում: Ո՛չ միայն բնիկ իշխանները ջնջեցին, այլ ժողովուրդին մարդահամարի ենթարկեցին, ամէն մի բրիտանի վզից կապար կախեցին, նրա կեանքի փրկանքը վճարւած լինելը ստուգելու համար և նրանց յանձնեցին երկրի մշակութիւնը: Իսլամի կառավարիչները երկրի ամենաարդիւնարեք հողերը, անտառները, այգիները Վազֆին ու Խալիֆին յատկացրին և ամբողջ երկիրը համայնական (համիսլամութեան ընդհան-

բականութեան) հողի վերածեցին: Ոչ միայն իշխանական կալածներն ու այգեստանները զբաւեցին, այլ երկրում գոյութիւն սենեցող վաների, տաճարների և սրբատեղերի բոլոր վելլերը, անտառները և ազարակները յափշտակեցին և բաժանեցին հողագործ ու անասպահ ժողովուրդին արգիւնաբերելու:

2. Ղուբանի բացարձակ պատգամի համաձայն (սուրիա Յէպորա 27 այաթ), Ալլահն է բոլոր աշխարհի տէրը: Նա այս երկիրը ստեղծել է իսլամի դաւակների աշխարհային վայելչութեան համար և աւանդել է խալիֆին, որ գործադրելի հաւատացեալների բարօրութեան համար: Հայհոյողներից (քեաֆիր) իրըւած և նաւաւած բոլոր հողերը իսլամական համայնքին է պատկանում, որը չի կարելի անջատել, բաժանել, ծախել կամ օտարացնել: Իսլամական իշխանութեան բոլոր երկիրները—մշակելի, անմշակ թէ անապատ—պետական, հասարակական է, այս հողը մէջ մասնաւոր տէր գոյութիւն չի կարող սենենալ, հողը չի կարելի անհատականացնել, առանձնացնել կամ մասնաւորել: Իսլամի պետութիւնը համաձայն զուբանի (սուրիա ինֆալ 62 այաթ, ևս 15-16 այ.) պարտաւոր է միշտ մեծ զինուորական զօրութիւն պահպանել, մանաւանդ այրուծի, որսնցով հնարաւորութիւն ունենա նաւաւել հայհոյողների իշխանութեան տակ գտնուած երկիրները: Իսկ այս այրուծին ու զինուորական զօրութիւնները պահպանելու միակ աղբիւրն է, իսլամի պետական համայնական հողերի արգիւնը, որը մասնաւորելու իշխանութիւն չունի նոյն իսկ Ալլահի շուրը:

3. Թէև իսլամի համայնական հողը չի կարող մասնաւոր անհատի սեփականութիւն (propriété) գտնալ, ոչ որ չի կարող իսլամի արիւնով նաւաւած սրէէ հողամասի վրայ իշխել, բայց հողի երեսից օգտուելու իրաւունքը հողի սեզընաւան մշակողի, նախնական փափկացնողի ևւ պարարտացնողի անխզելի, անընարարելի սրտօնութիւնն է, որը չի կարող խել ոչ որ, նոյն իսկ խալիֆն անգամ, իմամն անգամ սրէէ փոխարինութեամբ, եթէ մշակողը չյօժարի, չհամաձայնի: Թէև իսլամի վայելչութիւնը մասնաւոր աւայի (ոչ-միւլիման ժողովուրդ) գոչը և ընտանիքը ամբողջապէս պատկանում է իսլամի համայնքին, նրա արգիւնաբերած բերքը, բարին պիտի ծառայէ իսլամի դաւակների բարօրութեանը, բայց աւային պարտացրած հողից հեռացնելու իրաւունք չունի իսլամը, ինչպէս չի կարող ջնջել ու անհետացնել վայրի որսորդական անասունների, կամ գաղանների երամակները և նրանց ճարակատեղերը, բանի որ այդ բոլորը ծառայելու են իսլամի ներկայ և ապագա շահերին: Մինչև անգամ աւային դաւաւից դաւաւ դադիկցնելու, իւր պապերի գերեզմաններից, կամ սրբավայրերից բաժանելու իրաւունքը սահմանափակուած է, թէև ժողովուրդը-հողագործը ազատ է, նրա յօժարակամ վալթականութիւնը արգելելու իշխանութիւնից զրկուած է կառավարութիւնը: Երկրագործութեան համար փափկացրած հողը, անասնապահութեան համար յարմարեցրած և զբաւած արօտը աւայինն է, աւայն էլ հողինը, սրանց իրարից բաժանելու իշխանութիւն չի տրուած ոչ որի: Բայց երկրագործը իւր ուժից ա-

ւելի հոգ իւրացնելու իրաւունք չունի. որքան հոգ որ ամէն տարի ցանու՛մ է, այնքան էլ կարող է հերկել կամ խոտքան թոզնել: Գամ որքան արօտի որ սլտոր ունին անասնապահի հօտերը, ջսկերը, այնքան միայն կարող է իւրացնել, ոչ աւելի: Եթէ որեւէ հողային մաս հինգ տարի շարունակ չի մշակուում, չի գործածուում, խալիֆը—իմամը կամ սրա լիազօրը կարող է այդ կտոր հողը մի ուրիշ առայի յատկացնել, որպէսզի համայնական հողը խոտքան չմնա և հասարակական գանձարանը իւր եկամուտից չզրկուի:

4. Երկրամշակը իւր պարարտացրած և գործածած հողի միայն երեսը արդիւնարեւելու և գրանից օգուելու իրաւունք ունի, իսկ հողի մէջ գտնուած գանձ կամ հանք զարձեայ պատկանում է իսլամի հասարակական գանձարանին (Բէյթ-իւլ-մալ): Հողի երեսից օգուելու իրաւունքը ամէն մի հողագործ կարող է ծախել, փոխել, գրաւ գնել, բաշխել և կտակել: Ու՛մ որ յանձնէ հողի սկզբնական փափկացնողը իւր իրաւունքները, նա այնքան լիազօր ոյժ ունի, որքան նախկին իրաւատէրը և ոչ որ սրա ձեռք բերած իրաւունքը կապտելու իշխանութիւն չունի: Հողի երեսից օգուելու իրաւունքը ոչ միայն նրան փափկացնելու, մարբելու, մշակելու, պարարտացնելու նախնական աշխատութիւնների գնահատումն է, այլ նայնպէս որեւէ անհատի իշխանութեան յանձնուած (թէստարիւֆ) վնեղու արտօնութիւնն է: Այնպէս որ հողի մարբող—մշակողը հողի վրա երկրորդական տէր է համարուում, թէև նա երբէր հողի սեփականատէրը—կալւածատէրը չի կարող լինել: Համայնական—հասարակական իրաւունքից, յե-

տու, յարգուում է պարարտացնող—մշակող առայի իրաւունքը: Իսլամի հողի վրա երկրագործը, որպէս մըշակող համայնական հողի, իր իրաւունքի տակ զբախուած հողի անմիջական տէրն է, սահմանափակ իրաւունքով:

Անշարժ սեփականութիւն (միւլք) կարելի է համարել միմիայն այն բոլոր հողերը, որոնց վրա շինութիւն են կառուցած մասնաւոր անհատները, բաղարային կալւածներ, ջրաղացքներ. իրենց առուններով, ագրիւրները իրենց խողովակներով, այգիները ծառատաններով, պարտէզները, բոստանները բաղարների կամ աւանների շուրջը, արմատացած բոյսերով և ջրերով: Այսպիսի կալւածները աւերակ գաւնալուց և ամայնալուց յետո, գարձեայ Բէյթ-իւլ-մալի (Համայնական սեփականութեան) են վերածուում:

5. Պետութիւնը կառավարելու, ժողովրդի վէճերը քննելու և գատելու, կարգ պահպանելու և շիթութութիւնները խողագացնելու համար Խալիֆ—իմամը պետութեան նահանգները և գաւառները յանձնում է լիազօրների, փոխանորդների. որպէսզի սրանք հարկերն հաւարեն, հօկեն ազգաբնակչութեան ընթացքը, զօրքին առաջնորդեն: Այս կուսակալները, նահանգապետները կամ գաւառապետները, որպէս խալիֆի կամ իմամի լիազօրներ, իրանց վիճակում բացարձակ իշխանապետ են եղել և վիճակի եկամուտի տէրը: Ամբողջ եօթը գար այս երկրի գաւառները աճուրդով, կամ որոշ սակագնով են տրւել կառավարիչներին, սրանք պարտաւորել են իւրաքանչիւր տարւան համար աւանձին նւերներ էլ տալ խալիֆին—կամ իմամին,

մանաւանդ նրանց վեղիրներին: Այս հարկն ու փէշքեաշք լրացնելու և իրենց անձնական ծախսերը հագալու համար, այդ կառավարիչները տարածել են իրենց սպասաւորներն ու զօրականները ժողովուրդի մէջ՝ գիւղերը, ստացել են նշ միայն օրինական տասնորդը և կառավարչական մասը, այլ կրկնակի ու քառակի են վերցրել պետական հարկը՝ խարաշք, սալեանք, Քանի որ կառավարութիւնից կապալով—սրաշ տարեկան վճարով էին վերցնում գաւառները, ժողովուրդից հաւարւած բոլոր հարկը ամբողջապէս մտնում էր գաւառապետների կամ նահանգապետների սնուցւոյ, սրանք այդ մասին, մանաւանդ իրենց աւելածներով հաւարւած հարկի մասին ոչորի հաշիւ տալու պարտաւոր չէին: Վերջին XVII—XVIII դարում իսլամի կենտրոնական իշխանութիւնը, Կ. Պոլսում թէ, Իրանում այնպէս էր թուլացած, որ գրանի շատ գոհ էին, որ ծայրերի նահանգները չէին ապստամբում և զիջում էին տարեկան հարկն ու փէշքեաշք հասցնել վեղիրների դուռը: Անիշխանութիւնից խրախուսուած գաւառապետները նշ միայն ժառանգարար տիրում ու օգուում էին իրենց կառավարութեան յանձնուած գաւառներից, այլ այդ գաւառների վրա անտահման իշխանաւորի գեր էին բանացնում: Այս պարագայից օգտւելով այդ լիազօր գաւառապետները, որ միայն խալիֆի—կամ իմամի տեղապահներն էին, ժառանգաբար, իրանց իշխան ու տէր էին համարում նրանց յանձնուած վիճակներին:

6. Ընդհանրապէս իսլամի նւաճած գաւառների կառավարութիւնը յանձնում էին բնիկ-իսլամն ընդու-

նաճ իշխանների, կամ պատերազմների մէջ բաջուլթիւնով հաշակւած զօրականների: Այս գաւառապետները նշ միայն ցկեանս իշխում էին իրանց կապալով յանձնուած վիճակին, այլ սրանց յաջորդում էին իրենց ժառանգները: Յաջորդութեան ժամանակ ժառանգների մէջ եթէ վէճ էր բարձրանում, յազթանակը տանում էր միշտ զօրաւորագոյնը, թէև ընդհանուր զօրավարները՝ բէյերբէյները և վեղիրները յաճախ թույլերի կողմն էին բռնում, սրպէսզի թէ ճնշեն զօրեղին և թէ մեծ փէշքեաշքներ կորզեն: Միևնայն գաւառի վրա մի քանի տանեակ տարիներով, երբեմն դարով իշխող բէգերը, խաները մի տեսակ աւատական իշխանի գիրք էին ստանում և սրանց իշխանութեան տակ ապրող ժողովուրդը աւելի բէգերին ու խաներին, քան թէ խալիֆին ու իմամին էին ծառայում: Եթէ կենտրոնական իշխանութիւնը զօրանում էր, ժողովուրդը բողբուում փոփոխել էր տալիս ազահ ու գաժան գաւառապետներին, իսկ եթէ խալիֆի իշխանութիւնը թուլանում էր, բէգերը ընկճում էին ժողովուրդին, հարստահարում, կեղերում և թշուառութեան զագաթնակէտին էին հասցնում: Մինչև անգամ կենտրոնական վարչութեան թուլութիւնից օգտւելով, այս կառավարիչ բէգերն ու խաները իրար գէժ կռիւ էին մղում, արիւնահեղութիւններ էին կատարում, իրարից վիճակները յափշտակում, իւրացնում էին: Մինչև անգամ կենտրոնական իշխանութեան վճարելիք հարկը, հասոյթը կանում, տեղ չէին հասցնում: XVI—XIX դարերում Օսմանեան պետութիւնը և Իրանի շահնշահը անթիւ պատերազմներ են մղել իրենց զերիշխանութեան

չհալատակող «Վէրէ—Բէյէրի» գլմ և նրանց զուգելու համար երբեմն երբեմն 50—100 հազար զինուորից բաղկացած բանակով մի բանի տարի կռիւ են մղել, մինչև զրանց ընկճելը: Այս բեյերը—գաւառապետները իրենց տէր էին համարում իրենց կառավարութեանը յանձնուած վիճակի—հողերին, որոնք իրենց որպէս թուշակ արւած եկամուտներ՝ հողերից վերցնելով, հողերի վրայ *երրորդական* տիրույթի գեր էին կատարում, ինչն ոչ մի օրինական հիմունք չունէին այդ իշխանութիւնը իւրացնելու:

7. Խալիֆի կառավարութիւնը զինուորական ծառայութեան սպաններին նրանց թուշակի փոխարէն հրքովարտակով յանձնում էր պետութեան որևէ գիւղի եկամուտը: Ինչպէս զինուորական պաշտօնը թէ խալիֆաթում և թէ իրանում ժառանգական էր. նոյնպէս էլ թուշակը ժառանգարար անցնում էր զօրականի ժառանգին: Սպան բանակում թէ իւր տանը անկողնում պառկած, կուր գաշտում, թէ օրօրոցում, պաշտօնում թէ անպաշտօն, օգտւում էր նրան շնորհւած գիւղի հասոյթից: Սպան իրեն հասանելի թուշակը փոխանակ գաւառապետի միջոցով ստանալու. ինքն անձամբ մտնում էր իւր թուշակին յատկացւած գիւղը և այնտեղ ազմինիստրատորի—գաւառապետի օգնականի պաշտօնն էր ստանձնում: Սովորաբար ուժեղ գաւառապետները կարողանում էին այսպիսի սպաններից բաժ առնել, իսկ զօրեղ սպանները գաւառապետի ռեյսին էլ չէին մտիկ տալիս: Ամէն մի գաւառապետի իշխանութեան յանձնուած 50—200 գիւղերից մեծագոյն մասը հեռոյնտէ անցնելով զօրականների ձեռքը

նրանց թուշակի հաշին, գաւառապետների իշխանութիւնը իրենց բնակած քաղաքի, բերդի կամ աւանի պարսպից դուրս չէր տարածւում: Թէև գաւառական խաներին, բեյերին ու ազալարներին պարտաւոր էին այս սպանները հնազանդելու, նրանց հրամանները գործադրելու, բայց գիւղական հասոյթից օգտուող սպանները այնպիսի գիրք էին բռնում, որ գրեթէ նրանց ստորագրեալ լինելը բոլորովին էլ չէր նկատւում: Թուշակառու սպանները այնպէս էին կապւում իրենց հասոյթի ազրիւր գիւղերի հետ, հողագործը այնպէս էր ընտելանում իւր պարարտացրած ու շագացրած յովտակների հետ, որ սրանք փոխադարձաբար իրար շահերն էին պաշտպանում: Թուշակառու սպան իրեն եկամուտի ազրիւրները ապահովելու համար զիւզն ու գիւղացուն պահպանում էր ստնձղութիւններից, աւարառուներից, աւազակներից, նոյն իսկ կառավարչական ու կղերական պաշտօնակալներին սանձահարում էին: Ոչ միայն միւսլիման անհատը, այլ նոյն իսկ փաշաները չէին կարող յանդգնիլ ու նեղել, կեղերել ու հարստահարել որևէ շինականի, սրը գտնւում էր այսպիսի զօրականի հովանու տակ: Հասոյթառու սպանները աներկիւր կրկնում էին.— «Նա իմ գեափուրս է, ոչ որ իրաւունք չունի նրան ձնշելու»: Գիւղական հասոյթից օգտուողները ընդհանրապէս ենթադրական գնդի սպաններն էին, զօրականներն էին, որոնց ժողովուրդը կանչում էր *Իսիահի-աղասի*, կամ *աղա-աղալարներ*: Սրանք էլ հողի երեսից օգտուող *չորրորդական* իրաւատէրներ էին:

8. Իսփահի-ազալարները բուն գնելով գիւղերը,

մի տեսակ տէր էլ սրանք էին գառնուս, այնպէս որ՝
 գիւղի հողի երեսից օգտուող ժողովուրդի հասոյթի
 գլխաւոր մասը սրանք էին կլանուս: Յորան երկար էր
 տեսուս այս Իսփահի— ազաների և սրանց ժառանգների
 իշխանութիւնը, այնքան գառնանուս էր շինականի
 վիճակը: Մանաւանդ ազաի հինգ-տասը որդիների ու
 թոռների իրար գէտ ունեցած հակառակութիւնների
 ընթացքուս: Ամէն մէկը գալիս բաժ էր պահանջուս և
 ժողովուրդը բոլորին էլ բուժանելու պարտաւոր էր:
 Իսփահի-ազալարների հարստահարութիւնների և կե-
 դերումների տակ հեծող ժողովուրդի ձայնը յաճախ
 հասնուս էր Պ. Պօլիս և յուզուս էր շատերի սիրտը:
 Ժառանգական գաւառական իշխանների, մանաւանդ
 ժառանգաբար գիւղերի հասոյթներից օգտուող Իսփա-
 հի— ազալարների իրաւունքները ջնջելու և սրանց ձեռ-
 րից գաւառներն ու գիւղերը ետ առնելու համար,
 XVII և XVIII դարերուս ենիշէրիները մի քանի ան-
 գամ իրենց պղինձները գուրս են բերել Պ. Պօլսուս
 Աթ-Մէյգանի զօրանոցներից, հրապարակներուս կանգ-
 նել իրենց շորքան եփելու, ապստամբել են վլգիրի,
 խալիֆի գէտ և պահանջել են թշտու հողագործին
 փրկել ձրիակեր Իսփահի— ազալարների և գաւառա-
 կուլ բէգերի ձրաններից: Աշմարիտ է, այդ կեղերիշ-
 ներին բռնել, կախել, մորթել կամ փախցրել են ի-
 րանց վիճակներից, բայց ենիշէրական վնդերից նշա-
 նակաւ նորանոր Իսփահի-ազաները մի տամեակ
 տարի գաւառների եկամուտները լափելու վարժե-
 լուց յետո, էլ սոսկալի վամբիրներ են դարձել ժողո-
 վուրդի արիւնն են ծծել:

9. Իսլամի օրէնքով պետական— համայնական հո-
 դի երեսից օգտուելու անմիջական իրաւունքը սոյա
 ռանչպարինն է, որի արտօնութիւնը ոչ մի աշխարհա-
 յին ոյժ բռնարարելու հնարաւարութիւն չպիտի ունե-
 նա: Ինչպէս հողագործը տէր ու իշխանաւոր էր իւր
 մշակած— փափկացրած հողին, նոյնպէս գաւառապե-
 տը և Իսփահի— ազան տէր էին հողագործից ստաց-
 ւած հասոյթին: Ինչպէս գիւղացին իւր պարարտացրած
 ու փափկացրած հողը կարող էր ծախել, փոխել, գրաւ
 գնել, նւիրել ու կտակել, գաւառապետ-բէգը խանը,
 գիւղից թոշակ ստացող հասոյթատէրը կարող էին
 իրենց հասանելի եկամուտը հասոյթը և սրանց անընդ-
 հատ շարունակելի իրաւունքները ծախել, փոխել,
 գրաւ գնել, նւիրել, ուս որ կամենային: Ուս սր յան-
 ձուէր, փոխանցուէր այդ իրաւունքը, նա գառնուս էր
 նոյն գաւառի պետ, կամ նոյն գիւղի ազան, ադմինիս-
 տրացիայի լիազօրը, ներկայացուցիչը: Աւատական վա-
 սալական իշխանութիւն չկար իսլամի երկրներուս,
 բայց զօրեղ գաւառապետները, մանաւանդ թուրքացած
 խալիֆաների օրով անսահման իշխանութիւն էին բա-
 նայնուս իրենց վիճակուս, ոչ միայն իւրացնուս էին
 համայնական գանձարանին հասանելի հարկերը, ոչ
 միայն գուրս էին չարտուս իրենց սահմանից թոշակա-
 ու Իսփահի— ազալարներին, այլ շրջակա մանր բէգե-
 րին էլ յաղթահարուս, ճնշուս, նրանցից պետական—
 համայնական գանձարանին հասանելի բաժն էին խո-
 լուս, կամ ուղղակի գաւառապետ-բէգերից ու խանե-
 րից խլուս էին նրանց վիճակը: Բազմազի ամիրապե-
 տութեան վերջին շրջանից յետո, երբ իսլամական իշ-

խանութիւնը բաժան-բաժան գարձաւ, երբ իրար գէժ թշնամական զիրք բռնեցին Սէլջուկների, Մէժլուկների, Օսմանեանների, Սէֆէվիների, Ղաջարների իշխանները, Արևմտեան-Ասիայի—Պարսկաստան, Միջագետք, Ասորիք, Կիլիկիա, Հայաստան, Կովկաս Փոքր-Ասիա—խոյամ փոքրիկ իշխանաւորների մէջ անվերջ շարունակեց այսպիսի ներքին կռիւներ, սրանք պարբերաբար և փոխադարձաբար իրարից յափշտակում էին զիւզեր, գաւառներ, գաշտեր ու ձորեր և ոգայնում էին հողագործ ժողովուրդին: Բարեբաղդաբար այս աւերածութիւնների պատմութեան մեծագոյն մասը, Հնորճիւ տիրոջ անսահման տգիտութեան ու խաւարին, համարեա թէ հետք չեն թողել ազգերի պատմութեան էջերում:

10. Թէև գուրանի և Էօմէրի աւած հազիւների համաձայն գաւառների կառավարութիւնը և զիւզերի հասցիների գանձումը պիտի կատարւի հաստատահաւատ իսլամ պաշտօնեայի ձեռքով, բայց նորանաւած և հեռաւոր նահանգները բոլորովին ընկճելու, հպատակեցնելու և նւաճելու նպատակով յաճախ յանձնում էին նոյնպէս քրիստոնեա կառավարիչների, սրանք ընդհանրապէս աւելի հաւատարիմ էին ծառայում իսլամի պետական շահերին, քան թէ օրական հինգ անգամ ջերմնաանգութեամբ աղօթող օտարերկրացի միւսլիմանները: Յաճախ այսպիսի իշխանաւորները մտանում էին իրենց կրօնն ու ազգը, իրենց իշխանութիւնից չզրկւելու համար և ստիպում էին իրենց ցեղակիցներին սրանալ ազգային սրբութիւնները և ձուլել իսլամութեան հետ: Օսմանեանները, Հունգարիան, Տր-

1006
 27476

բանսիլվանիան, Ռուսինիան, Բոսնիան, Սերբիան, Եմբրիտիան միշտ կառավարել են քրիստոնեա իշխանաւորներով: Պարսիկները Վրաստանի, Ղարաբաղի կառավարութիւնը երկար դարերով թողել էին իրենց բնիկ իշխանաւորների ձեռքը լիազօրական, բայց ոչ իշխանական արտօնութիւններով:

11. Իսլամի ազմինիստրատորները ագրարային նոր օրէնսդրութիւններ չեն խմբագրել, չեն հրատարակել, նրանք շարունակել են Էօմերի, Օսմանի ժամանակ սահմանւած կարգերը, սրանք իսլամից առաջ Արեւմտեան-Ասիայում գոյութիւն ունեցող սովորութիւններից այնքան էլ չէին տարբերում: Իսլամն ընդունւած ժողովուրդը թէև Էօմարի սահմանադրութեան համաձայն բացի զինուորական գործերից ուրիշ զբաղմունք ունենալու արտօնութիւն չունէր, բայց բնութեան, կեդրումների և հակառակութիւնների սաստկացած շրջաններում, երբ ամբողջ զիւզեր ու գաւառներ թողնում էին իրենց հնաւանդ կրօնն ու ազգը, գաւանում էին իսլամը, մնում էին կպած իրենց հողին և շարունակում հայրերից աւանդւած *ունչաւրութիւնը*: Եթէ սրանք գուլթանի ու արօրի մաճը բաց թողնէին, պիտի իսպառ սովամահ կորչէին: Իսլամ հողագործը ոչ-իսլամ երկրագործից այնքան էլ զանազանութիւն չունէր, սրա իրաւունքի տակ գտնուած հողն էլ պետական—համայնական էր. սա էլ բերրից տասանորդ ու վարձագին պիտի տար, սրա էլ անասունները արօտում պիտի համբէր և հարկը ստացէր: Միայն իսլամն ընդունւած հողագործը խաբաջ չէր տալ, իւր կեանքը ամէն տարի գնելու պար-

տաւորած շէր քրիստոնէի նման: Նոյնպէս Սալիան և աւելորդ հարկերից զերծ էր իսլամն ընդունած շինականը, նա բէգերին խաներին և ալալարներին համարձակ զիմացրում և շէրիական իրաւունքներով սահմանւած հարկից աւելի շէր տալիս, ինչպէս խոլում էին իրենց գրացի սչ-մուսուլմաններից:

12. Ռուսական տիրապետութիւններից առաջ դաւառապետ խաները կամ բէգերն էին կառավարում ամբողջ Կովկասը, որոնց իշխանութեան յանձնւած գաւառի գիւղերի եկամուտը յատուկ հրովարտակներով տրւած էր զանազան սպաների, խաների, որանք օգտուում էին զիւրիցի իրանց վարչութեան—թոշակի փոխարէն: Ղարաբաղի Մէլիքները, Փանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Օրդուրադի խաները, բէգերը, Ախալցխայի, Ախալքալաքի ալալարները, նոյն իսկ Իմլբէթի Գուրիայի և Վարխէթի Թաւաղները, Քաղստանի և Ալզգինների շէյխերը այսպիսի լիազօր գաւառապետ իշխաններ էին իրենց վիճակում Չաճնշահից կամ Խալիֆից հաստատւած: Այս գաւառապետները անձամբ կամ լիազօրների և կամ թոշակառու սպաների—խաների ձեռքով կառավարում էին գաւառները, հաւարում էին հարկն ու բաժը, բերքն ու բարին հառցնում էին Պարսկական, կամ Օսմանեան դուռը: Չատ անգամ շտճը կամ խալիֆը համայնական գանձարանին հասանելի հարկն ու բաժը յատուկ հրովարտակներով յանձնում էին Կովկասի սահմաններին մօտ ալորդ բանակների հրամանատար սարդարներին, կամ փաշաներին, որպէսզի սրանք կերակրեն բանակները, վարեն պատերազմները, զսպեն ապստամբ *Գէրէ-բէյերին*,

որոնք շէին հպատակում համիլայական կենտրոնական իշխանութեան և կամ շէին յանձնում հասարակական գանձարանին նրա հասանելի հասոյթները:

13. Տասնութերորդ դարի վերջերը, երբ Ղարաբաղի Մէլիքները, Ղրատտանի իշխանները ընդառաջ զնացին և Ռուսական բանակը Կովկասեան շեռներից անցկացրին, իրենց անձնաւորութիւնները իրենց վերահսկողութեանը և կառավարութեանը յանձնւած վիճակների աւատական իշխանն ու տէրը հրատարակեցին: Ռուսական զօրականները, որոնք իրենց յաջողութիւնները պարտական էին այս բէգերին, մէլիքներին և իշխաններին, ուրիշ կերպ շէին կարող երեւակայել, շէին ուզում հասկանալ: Ամբողջ Ռուսաստանը բաժանւած էր կալւածատէր կնեպանների ու դիօբեանների մէջ (помѣшникъ), որոնք անսահման տէր ու իշխանաւոր էին իրենց սեփական հոգերի: Կովկասը նւաճող զօրականները այդպէս էլ համոզւած էին, որը պարսկական և թուրքական խաները, բէգերը, ալալարները կամ շէյխերը իրենց կառավարութեանը յանձնւած սահմանների անսահման տէրն ու իշխանաւորներն են: Կամ ամէն մի գիւղում բնկրած ազան, խանը այդ գիւղի սեփականատէրն էր, բանի որ նա օգտուում էր գիւղի հասոյթից բարձրագոյն հրովարտակներով: Ճեռներով իսլամական կենտրոնական վարչութեան, Ռուսներն էլ նւաճած երկրի ազմինխարայիան ստորին պաշտօնները յանձնեցին այդ քրիստոնեա և միւսլիման խաներին, բէգերին ու ալալարներին, որպէսզի իսպառ հպատակեցնեն, խոնարհեցնեն և հնազանդեցնեն ազգարնակութիւնը: Այս

Գեղծ վկաները ծաղրելով ամենայն սրբութիւն, մատները բարձրացնում էին երգելու, զգալով որ դատաւորներն արգէն համոզւած էին, որ իրենք արհամարհում էին այդ ծիսակատարութիւնը և կեղծում էին, սրպէսդի օրէնքի պահանջած ձևականութիւնը կատարելով, յափշտակութիւնը սրբագործեն և իրենց բաժը ստանան: Յրէցօր հասարակական—համայնական հոգեքը մասնաւարացնում, անհատական սեփականութիւն էին դարձնում, տարէցտարի ծանրանում էր հոգագործի վիճակը—վճարած հարկը:

16. Ռուսների տիրապետութիւնից յետոյ, հազագործին այնպիսի անտանելի վիճակի էին ներթարկել հոգեքի վրա գերիշխող խաները, բէգերը և աղալարները, որ համբերութեան բաժակը լցել էր, այլևս անհնար էր տոկալ: Ամէն տեղ, Իսլամ թէ բրիտանիա հոգագործը անտանապահ, այլևս դիմանալու հնարաւորութիւն չունենալով, կոտորները դէմ աւին իրենց կեղերոյ կեղծ—կարածատէրներին: Ո՛չ մի յորդոր, ո՛չ մի խրատ, ո՛չ սպառնալիք և ո՛չ խոստմունք նրանք էլ չէին լսում, պահանջում էին վերականգնել իրենց դարևոր իրաւունքները, համայնականացնել հոգը: Կառավարչական մտրակն ու խարազանը չկարողացաւ ստրկացնել Կովկասի դարևոր ազատ հոգագործին, անհրաժեշտ էր դիջել և կարիք եղաւ խիստ բնութեան: Որքան որ Պարանցովը տենչում էր Ռուսական կարածատիրական սխտեմը կամ անգլիական *մայորատը* ներմուծել Կովկասում և ոչխարների հօտեր կազմել Կովկասի լեռների լանջերին ապրող տարզուխ ժողովուրդից, հնար չգտաւ: Գործն այնտեղ

հասաւ, որ կենտրոնական վարչութիւնը խիստ բնութիւն նշանակեց, որ իրերը բնուի, պարզել և բաւարարութիւն տրւի բնութստ շինականին:

17. Մինչ Կովկասի ազմինիստրացիան ստիպւում էր Կովկասի հոգագործին ճորտանալ խաներին, բէգերին ու աղալարներին, հարևան թուրքիայի նահանգներում ռուսական քաղաքականութեան ներհակ կարգեր էին գրւում: Ենիշերիներին կոտորելուց յետո, Օսմանեան կառավարութիւնը սկսեց վերանորոգութիւններ կատարել և երկրի կառավարութիւնը կենտրոնացնել: *Գազաններ* (գաւառ) նախկին ժառանգական բէգերի—աղալարների փոխարէն *գայմազամներ*, *միւսաբըներ* նշանակեցան, աղաշտնականների և պարականների թոշակները սկսեցին պետական գանձարանից վճարել: Պետական հարկերը, գիւղերի տասնորդական և ուրիշ տուրքերը ազմինիստրացիան աճուրդով վաճառականներին կազալով էր տալիս և գրամները յանձնում էր Պետական գանձարանը: Ընթացեալի Մաղաթ-բէգից, Արգահանի Գիւլում-օղլուց, Աջարայի Ահմէդ բէգից, Օլթիի Քու-Հիւսէյին բէգից, Խապ-բէգից և ուրիշ բէգերից խիցին գաւառները, երկրագործը ազատեց խնամակալ ազաններից ու բէգերից, սկսեց օրինական հարկը յանձնել գանձարանին, բերրի տամնորդականը (աշար) կազալառուին:

Կառավարութիւնը այդ բէգերին պաշտօնների զբոսեց և նրանց թոշակին յատկացրած գիւղերի արդիւնքը ինքը գանձելով, ինքն էլ նրանց սոճիկներ սահմանեց, որոնք վճարում էին գանձարանից: «Ղէրէ-բէյերը» ապստամբեցան, չէին անձնատուր լինում,

կառավարութիւնը դրանց զսպեց և յամառներին չարաշար պատժեց: Օլիթեցի Քոռ-Հիւտէյն-բէզը ամրացաւ Կարնավասի բերդում և մի քանի տարի գիմադրեց Օսմանեան բանակին: Բայց Բարձր-ձայրի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս Սէրվեանը եկաւ, բանակեցեց նրա հետ, տարաւ Էրզուրում, որտեղ կախեցին ապստամբին և ժողովուրդն ազատեցին ինրնակոչ բէզից: Վանի և Տիգրանակերտի մէջ գտնուած լեռներում թագաւորոյ Բէդիր-խան-բէզ գէրէբէյին բանեց վաստուրականի առաջնորդ Պոյոս եպիսկոպոսը և յանձնեց թուրքերին, որոնք այս բռնակալին իւր արինակիցներով Կ. Պոլիս փոխադրեցին, որտեղ ապստամբը կախեցաւ: Թուրքիայում գտնուած կոնսուլներն ու գեսապներ այս բոլորը մանրամասն գեկուցանում էին ինչպէս Պետերբուրգ կենտրոնական կառավարութեան, նոյնպէս Կովկասի փոխարքային, որից պարզեց, թէ ի՞նչ իրաւունքների տէր էին եղել իրենց վասալ, կամ սեփականատէր ենթադրած խաները, բէզերը և ազալարները:

18. Քենութիւններից պարզեց, որ խաները, բէզերը, ազալարները երբէք չեն եղել նրանց յանձնուած հողերի սեփականատէրները, որ երկիրը ամբողջապէս համայնրի, հասարակութեան սեփականութիւնն է եղել, ոչ մի կտոր մասնական չէ եղել և երբէք էլ չի կարող լինել: Որ այդ խաները, բէզերը և ազալարները նախկին խալափ կառավարութիւնների ազմինխտրացիական պաշտօնականներն են եղել, որոնց սոճկի փոխարէն, թոշակի հաշւին յանձնուած է եղել այդ կառավարչական հարկերը և նրանք իրենց խորամտն-

կութեամբ խաբել են ռուսական ազմինխտրացիային: Քանի որ Ռուս կառավարութիւնը այլևս այդ խաներին և բէզերին չէր յանձնելու գաւառների կառավարութիւնը, բանի որ դրանց ծառայութեան պէտք չունէր Ռուս ազմինխտրացիան, հետևապէս դրանց վարձատրելու էլ պարտաւորւած չէր:

19. Բայց արդէն ուշ էր: Կառավարութիւնը կալւածագրեր էր շնորհել բոլոր հողերի համար և շատ հողեր արդէն մի բանի անգամ ծախել, փոխանցել էր պետական հիմնարկութիւնների վաւերացումներով: Չատերն էլ գրաւ էին զբաղան բանկերում և գանձարանում: Իրութիւնն այնպէս էր, որ պէտք էր պետական ծառայողներին բոլորին դատաստանի յանձնել, կալւածագրերն էլ գանձարանից վճարելով դնել, կամ հողագործին ճորտացնել այդ նենգամիտ խաներին, բէզերին և ազալարներին: Հարցն այնպէս խճճուած էր, որ մոլորել էին շինովնիկները, չգիտէին, թէ ինչ ընթացք տային գործին: Մանուսանգ որ այդ ժամանակները շինովնիկների ուղեղ տակի կաշկանկւած էր Ռուսական օրէնսդրութեան գանազան յօդւածներով, այլտեղ այնպիսի տափակ ցանցեր էր գիղել Ռուսական ազնականութեան կալւածատիրական կարգերն ու սովորութիւնները, որ նրանք չէին կարողանում հաշուել այն մտքի հետ, թէ Պարսկական ու թուրքական խաներն ու բէզերը իրաւունք չունէին պետական հողերին, տիրելու կամ այդ հողի վրա ապրող ժողովրդին ստրկացնելու: Ինչպէս կարող էր ազնականութիւնը խալափ երկրում սեփականազուրկ լինել և ճորտերին չհրամայել: Տասնեակ հազարաւոր ճորտե-

րի տէր պօմէշշիկ շինովնիկները, որոնք անկախ իրենց ստրուկներին հարիւրներով ծախում, բաշխում, կամ տասնեակ գեղջկուհի կոյսեր մի սրսկանի, մի ձիու, մի կովի կամ մի հրացանի հետ փոխում էին, չէին կարողանում համոզել, թէ արևելքի իսլամ խաներն ու բէգերը չէին օգտւում համանման արտօնութիւններով: Չէին կարող երևակայել, որ Ղուրանը ջնջել է ծագումը, մարդիկ իսլամի երկրում հաւասար են, բէգութիւն, խանութիւն միայն «Ռէքէ-Ֆէյերին» է յատկացւած. որոնց հարածում են ազատութեան հետևորդները:

20. Ռուսական պետական մեխանիզմը չբայբայելու համար, շինովնիկները անհրաժեշտ համարեցին ջնջել մի քանի միլիոն Կովկասցու ազատութիւնը, անկախութիւնը, Կովկասեան համայնական, հասարակական հոգերը բէգերին յատկացնել և սրանց այդ հոգերի վրա ունեցած իրաւունքը սրբազործել անհատական սեփականութեան անձեռնմխելիութեան գրոշմով: Այս նպատակին հասնելու համար շինովնիկներին նպաստեց Ռուսական տասնամեա ժամանցի (десятилетный давность) օրէնքը, որը լրացրեց պակասորդը, քանդեցին դարևար սովորութիւնը և իրաւունքը, արևելքի խաները, բէգերը և ազալարները իրենց յափշտակած հոգերով նենգամտութեան գափելներով սրակւած, արժանացան մտնելու Ռուսական ազնւականութեան հօրգան, գասեցան կնեագների, գրաֆների և գլօբեռների շարքը:

21. Այնպիսի է այս բոլոր ձևականութիւններով չկարողացան Կովկասի անկախ բնիկներին ստրկացնել

առևտական ժողովրդի նման, թուրքին ու հային կրեպոսանիկներին (ստրուկերի), ցանկը չկարողացան մտցնել, բէգերն ու խաները չկարողացան առևտական պոմէշշիկների նման անսահման իրաւունքներով տիրել յափշտակած կալածներին, մասամբ սահմանափակեցան այս խաների ու բէգերի իրաւունքները, բայց և այնպէս հոգազործին պարտաւորացրին իւր աշխատանքով արգիւնաբերածի երրորդ մասովը կերակրել այս ձրիակներներին: Ահա մօտ մի դար է, որ Կովկասի ազգաբնակչութիւնը անչափ զրկանքի, տանջանքի է մտանդւած շնորհիւ այդ խաների, բէգերի և ազալարների նենգամտութեան, ռուս ազմինիստրացիայի տգիտութեան, կաշառակերութեան, մանաւանդ քաղաքականութեան:

22. Ռուսական ճորտերի ազատութիւնից և նորագոյնութիւններից յետո, վաթսուհական թուականների աղատ շարժումների շրջանում Կովկասեան հոգատիրական կեղծումները այնքան լուրջ յնուութեան առարկա էր դարձել, Պետական բարձրագոյն շրջաններում այնպէս էին իւրացրել Իսլամի շէրիական հոգային օրէնսգրութիւնները, որ 1878 թուականին, երբ Կարսի և Բաթումի նահանգները մտան Ռուսական զբօշակի տակ, կենտրոնական վարչութեան խիստ կարգադրութիւնների համաձայն, ազմինիստրացիան նահանգների հոգերը անմիջապէս, առանց օրէէ բացառութեան Պետական հրատարակեց և բոլոր բողոքները անհետևանք թողեց: Անորհիւ այս կարգադրութեան Կարսի Բաթումի հոգերը ազատեցան ինքնակոչ բէգերի կամայականութիւններից և ժողովուրդը

չստիպուեցաւ ձրիակերներին կերակրելու: Միայն Կովկասում այս երկու նահանգները բացառութիւն են կազմում, ուր չկա հողատիրութիւն, որի հողերը բաժանուած են համայնքին և կառավարութիւնն է ստանում սրոշած սւղղակի հողային հարկերը:

23. Թանգլումթից յետո թուրքիայի ժողովուրդը, հողագործը բազմաթիւ բոլոր էր ներկայացնում Օսմանեան Բ. Գուան, թէ իսփահի ազաների և բէգերի ժառանգները, ազգականները իւրացրել են գիւղերի ընտիր արտերը, մարդերը, արօտները, անտառները և ռանչպարի ձեռքից յափշտակել են իրենց փափկացրած յարմարեցրած հողերը: Կամ այդ նախկին բէգերի ու իսփահի ազաների յաջորդները կամայականութիւններ են կատարում, զրկում են ռանչպարին, զանազան ապօրինի զանգառներով նեղում, ձգտում են հողից զըրկել: Չստանալով էլ գիւղերի սահմանների և գիւղական համայնքի ներքին սահմանների մասին բողոքներ էլին հասցնում կենտրոնական կառավարութեան և բաւարարութիւն էլին պահանջում: Կառավարութիւնը այս բողոքների տէրերին գոհացում տալու համար մասնաւոր մի կոմիտիա նշանակեց, որի ճիւղերը տարածուեցան ամէն մի վիլայէթում, սանջարում և գաղէում, որպէսզի սրանք բնենն բոլոր գիւղերի սահմանները և ամէն մի գիւղական համայնքի հողերի ներքին բաժանումները: Սրանք կազմեցին ամբողջ պետութեան գիւղերի, ամարանոցների, ձմերանոցների, ազարակների և գիւղացիների արտերի ու արօտների ցուցակը իրենց սահմաններով: Այս ցուցակով Օսմանեան կառավարութիւնը սենեցաւ իր մուտքի—եկամուտի մանրա-

մասն հաշիւը, երևուտքի նախարարութիւնը սենեցաւ իր յատուկ եկամուտը և կառավարութեան սնուողը ահագին փող մտաւ: Օսմանեան կառավարութեան հողային այս կոմիտիաները հողագործից պահանջեցին և առան այն բոլոր փաստաթղթերը, սրանցով երկրագործը այդ հողերի երեսից օգտուելու արտօնութիւն էր ձեռք բերել և գրանց փոխարէն ստացականներ տալով սւղարկեցին Գ. Պալիս: Պետական ազատ հողերի երեսից օգտուելու իրաւունքը հասարակութեան մաս մաս յանձնեցին և դրա արժէքն էլ գանձարան մտաւ, որով պետութիւնը, թէ փող շահեցաւ, թէ հողերը մշակելով եկամուտի ազրիւրն աւելացաւ: Այս կոմիտիաների կարգադրութիւնների և զեկուցումների համաձայն կենտրոնական Գ. Պոլսի կոմիտիայից հողագործին *Թուրալու-թախուններ* (պետական գրոշմով կարւածազրեր) արեցան, որանք ոչ միայն արձանագրւած են կենտրոնական պետական տոմարներում, ոչ միայն սրանց պատճէները այնտեղ պահպանուում, միշտ կարևոր գէպրում կարող են նորանոր պատճէներ տալ, այլ այնտեղ պահպանուում են և հին փաստաթղթերը սրանցով կարելի է վերջ տալ բոլոր գանդառներին: Այս *թախունները* ոչ միայն հաստատում էլին հողագործի անկապտելի իրաւունքները, այլ հողագործը այս փաստաթղթով հնարաւորութիւն էր ստանում ոչ միայն իւր հողերի երեսի մշակութիւնից օգտուելու, այլ նա հնաւանդ սովորութիւնների համաձայն այդ թղթով կարող էր իւր իրաւունքը ծախսել, փոխել, զբաւ պնել, և բաշխել, յայտնի բան է միշտ երեսից օգտուելու, արտօնութեամբ կամ հողը յարմարեցնելու, փափկացնելու ի-

րաւունքով: 1860 թ. սկսած ամբողջ պետութեան երկրամշակին թուրալի թափուններ տրւեցան, որոնք ծախելու, փոխելու գէպը ու կարող են նորոգել զարձեայ միայն Կ. Պոլսի հոգային կենտրոնական կօմիտսիայի ձեռքով:

24. 1878 թւականին, Կարսի նահանգը Ռուսական գրոշակի տակ մտնելուց յետո, երբ Իսլամի ժողովուրդը սկսեց գաղթել Իսլամական հողերը, դադարեցին ուղեցին Թուրալի—թափուններով ունեցած իրաւունքը ծախել: Ռուսական ազմինիստրացիան արգելք գրեց, չթողեց որ մասնաւոր անհատ կարողանա գնել այդ հողերը, առարկելով որ հողերը պետական են, ինչպէս որ գրոշմած էր Օսմանեան կենտրոնական հոգային կօմիտսիայից բաժանւած թափունների վրա: Ամէն մի թափուի ճակատին գրոշմւած թուրալի տակ գրւած է—Երազիլ-Ամիրէ (Պետական հող): Փալթոնները բողոքեցին և պահանջեցին այդ հողի երեսից օգտւելու իրաւունքը, որը նրանց տրւած էր հողի փափեցնելու և յարմարեցնելու համար: Այս գանդաւանները յարգւեցան, ստացան ու գաղթեցին: Մեացայները պահանջեցին իրենց իրաւունքը, այսինքն հողի երեսից օգտւելու արտօնութիւնը այն պայմանով, որ իրաւունք չունին այդ արտօնութիւնը ծախելու, փոխելու, գրաւ գնելու կամ նւիրելու: Եթէ հոգաւորք թողնում է գիւղը և փոխադրում է քաղաք գրելում է այդ իրաւունքից, հողը մնում է գրացիներին: Իսկ Կարսի և Բաթումի նահանգների այն երեւակայական թէգերը, կամ նախկին թէգերի և Իսփահի ազանների թուները, որոնք երազում էին Կով-

կասի միւս նահանգների իրենց սրապերի գատակից թէգերի, խաների և աղալարների բաղալին արժանանալ, հոգաւոր գաւունալ, ճեշել հոգաւորքին և ձրիակերութեամբ կեանք վարել, դեռ մինչև այսօր—անա երեսուն տարի է—չարունակում են իրենց անտեղի բողոքներով կառավարչական պաշտօնակալներին ձանձրացնել իրենց պարբերական խնդրագրերով, որոնք անվերջ սերժուել են:

25. Պէտր է խոտտովանել, որ Ռուսական կենտրոնական կառավարութիւնը անաստան մնաց իւր որոշման վրա, երբէք չզիջաւ ոչ միայն խնդրատուների աղերսանքին, այլ անհետեանք թողեց Կարսի և Բաթումի նահանգապետների պարբերաբար արած առաջարկները ու խնդրակները, Կարսի և Բաթումի վիճակներից այս կամ այն թէգին ու աղային հող շնորհելու համար: Ըստ օրինի այս նահանգների հողը Պետական հասարակական է հրատարակւած: 1884 թ. Հոկտեմբերի 26 կայսերական հրովարտակով արգելւած է սրիւն անհատի, կամ հիմնարկութեան հողերը հոտտաւել, ծախել, կամ գրաւ ընդունել: Բայց և այնպէս գուրբրնատուր Տոմիշը կարողացաւ թաղաւոր կայսրին մի հրովարտակ ստորագրել տալ, բուրդ Էօմէր աղային չորս հարիւր գետեալին հող շնորհելու Ագ-գոմ գիւղում, Կարսի գաւառում, մասնաւոր սեփականութեան արտօնութիւններով: Սա մի շար և վարակիչ օրինակ է, որը հրապուրել է Կարսի նահանգի նախկին թէգերի ձրիակեր թուներին և բազաբայի գրամատէրներին, որի առաջն առնելու է խիտ օրէնսդրական որոշումով: Երգահանցի Գիւղում-Օզիլի

բէգերի շառաւիղները, Աջարեցի Արիֆ-բէգի ազգականները, Օլթեցի Քոռ Տիւսէյին-բէգի թոռները, Աիրակեցի Մազաթ բէգի, Ղարբ Բոմայիլ փաշայի, Բոսպ-բէգի ցեղակիցները, Կողզմանցի Օսման-բէգի ժառանգները և ուրիշ բուրբ շէյխեր ու աւաջնորդներ գեռ մինչև այսօր յոյս ունէին, որ իրենք էլ մի օր բուրբ Էօմլը-աղայի նման մի բարի-ժամի պատահելով կարժանեանան այգալիսի շնորհները:

26. Եթէ մի գննողական հաշեացր զցներ Կովկասի այն գիւղերի ազգաբնակիւթեան վրա, որոնք մատնւած են խաների, բէգերի և ազալարների ճիրաններին, եթէ հնարաւորութիւն ունենանք մտնելու այլ թշուառ ժողովուրդի յարկի ծածկի տակ քննելու գրանց կենցաղը, կարող պիտի լինինք անմիջապէս մի հայեացքով նկատել ու զգալ, թէ ի՞նչ գարհուրելի տաժանակիր կեանքի է դասաւարտուած այդ սոսրմելի գտտակարգը, որը տարին տասներկու ամիս օրական տասնութ ժամ ձգտում է, տանջում, կուտւմ գրախ, քամու, արևի և տապի հետ, անվերջ լծւած է ու բաշում է արօրն ու գուլթանը իւր փոխ լծկանի հետ, բայց օրերը միմնացնում է բաղցած, տկար, դուգում է ամբողջ մարմնով, ոչ միայն խոնաւ գետնավոր բնակարաններում, այլ նոյն իսկ լծների շուրջը փռած խշտեակում պառկած տեղի անգամ: Ազան տանում է ոչ միայն հոգազարժի արգիւնաբերած հոցահատիկներին, գարմանի, բանջարի և մրդի երբորդ մասը, այլ նրան ծանրաբերնում է այնպիսի ծանր, երբեմն սուկալի տուրքերով, որ թշուառին շճնցնում է և ցնորեցնում է: Այս գարհուրելի վիճակումն է ինչպէս Ախալ-

բայակի ստերջ հողի վրա ապրող երկրագործը, որի ցանքը զրեթէ ամէն տարի ցրտահար է լինում, նոյնպէս Արարատեան բարերը զաշտում բամբակ ու բրինձ մշակող լծաթն անգամ, որը արհաւիր տարին տասներկու ամիս գոգացնում է և արտատաշի աշքերով արգիւնաբերածը յանձնում է խանին ու բէգին, ձեռքերը կրճրին շարած մտտում է իւր թշուառ քնտանիքին ըպառնացող տանջանքի, հալումաշի և անգուլթ բազգի անողորմ խաղերի մասին: Այն անշագարը, որ դարերից իվեր անխղիչի կապերով չգլծայւած է իւր յարմարեցրած, փափկացրած և մարբած հողի հետ, որից նրան չեն կարողացել բաժանել խալիֆները—իմամները, Բուլգաներն ու Ջինգիզ-խանները. այն երկրամշակը, որ իւր քրտինքով ու արիւնով սոսրել ու սարարտացրել է իր արան ու արօտը. այսօր դուրս է շարուած Լոսի դաւառի Աիլթափա գիւղից, որն է կնեագինայի ձեռքով, որը խիլ է անշագարից նրա հողը և վարձու է տւել Մալական գաղթականներին և կալւածքից հեռացրել է բնիկ շինական հայերին: Աիլթափեցիների վրա եթէ շիպճար Կովկասի փոխարան. նրանց շտար Կարսի գաւառի Մուստաֆա-աղա կոչւած անբնակ գիւղը, սրանք ամբողջ 80 քնտանիք, մօտ ութ հարիւր հողի թափառական մուրացիկներ պիտի գաւնային և շրջէին Կովկասի բազարներն ու աւանները: Փաստերի թիւն ու համբանքը չկա, ամէն մարդ, որի աշքերը փակ չեն, գնում, քննում և համոզւում է. թէ ի՞նչ տաժանակիր վիճակի է ենթարկւած Կովկասեցի հոգազործը ուստ կեիազնանների, կեղծ գըրաֆների—խաների, բէգերի և ազալարների ճիրան-

ներում, չնորհիւ Ռուսական շինովնիկների կարճատես
բնդարականութեան և աններելի սխալանքին:

27. Ամբողջ Անդրկովկասում միմիայն Կարսի վիճակի
ժողովուրդն է, որ ազատ լինելով թէզերի կամայա-
կանութիւններից, կարողացել է իւր վիճակը բարւարել,
ուանչափորը վերջապէս 28 տարւան խաղաղ կառա-
վարութեան չնորհիւ կարողացել է անտեսական պիւր-
ժերը կարգաւորել: Բայց այստեղ էլ աչքի է ընկնում
գաժան Բիւրօկրատիայի անարգար և խտրազիր մերե-
նայութիւնները, որով սուրում է անպատճառ վերանո-
րուել տիրոջ և տիրւած ցեղերի արածութիւնները՝
խիստ գոյներով իրարից զանազանել: Օրինակի համար
սուսական տարրերը՝ Մարաբոս, Մարտիան, Փօխօ-
բուր գաղթականները, բացի միանազ ստացած օջան-
գաղութիւնները՝ փոզով ու փայտով, ստացել են ամէն
մի անձի համար արու, էզ, ծեր, երեխա, 10—15
գեսեատին հող, իսկ բնիկ հայերը ունին միմիայն
1—3 գեսեատին հող: Բնիկ լծուրքերը, լծարարե-
մաները, զարափափաղները ունին 4—5 գեսեատին
հող անձի վրա, իսկ գաղթական օրթսպորս յոյնե-
րին, որոնք գաղթել են Տաճկաստանից, տրւած է 6—8
գեսեատին: Լեւնական քրդերը արօտատեղեր ունին
անձին 12—15 գեսեատին, իսկ հայերի շատ գիւղեր ոչ
միայն ամարանոց (եայլա) չունին, այլ իրենց սոճ-
մաններում արօտատեղ էլ չունին, այնինչ Կարսի նա-
հանգի արօտներով՝ Ղարը գաղ օգտուում են Մուզանի
գաշտեցիները և այլն և այլն:

Փողովուրդին անկախ պետական հողեր բաժանե-
լու հանկառակարգ կարածատէր ազնեականներին խոր-

հուրդ կտայի գալ Կովկաս ըննել ինչպէս Կարսի վի-
ճակի Պետական հողերի մշակութիւնը և գիւղացու ազ-
րուստը, նայնպէս Ախալքալախի ազալորների գիւղացու
գրութիւնը, որոնց հողերը գրեթէ զանազանութիւն չու-
նին Կարսի նահանգի հողերից:

Վերջացնելով մեր հետազօտութիւնը, շեշտում ենք
մեր եզրափակութիւնները.

Ա. Իսլամը տիրելով ամբողջ ութը դար Կովկասի
բոլոր գաւառները, այս տեղ հաստատուեց և սովորա-
կան դարձաւ հողի համայնականութիւնը: Հսգը պէտք
է ճանաչել պետական, բաշխել երկրագործ զասակար-
գին անանց որևէ վարձատրութեան:

Բ. Հողի երեսից օգտելու արտօնութիւնը բացար-
ձակաբար երկրագործ և անասնապահ ժողովրդի ան-
կապտելի իրաւունքն էր և պիտի լինի, պիտի վերահաս-
տատուի առանց երկար ձգձգելու:

Գ. Հողի միջից գօւրս եկած ամէն տեսակ գանձ
կամ հանք համայնական-պետական գանձարանի սեփա-
կանութիւնն է ճանաչելու ութը դար, Կովկասի հանրերից
և ոչ մէկին չի կարող տիրել որևէ մասնատու անհատ
կամ կարածատէր: Անհրաժեշտ է բոլոր հանրերը պե-
տականացնել և մասնատուների ձեռք բերած փաստա-
թղթերը ոչնչացնել:

Դ. Կովկասի բոլոր հողերը լինելով համայնական-
պետական, չի կարող որևէ գիւղի, անտառի տիրել որ-
ևէ անհատ, խան կամ բէգ: Չէզոքացնել հոգատէրնե-
րի իշխանութիւնը որևէ դրական օրէնքով:

Ե. Ռուսական շինովնիկութիւնից սխալմանքով,
խաբէութիւնով կամ տասնամեա ժամանցի ոյժով կարգ-

լամ կալածադրերը անվաւեր հրատարակել, ջնջել խտ-
պառ գրանց ոյժը:

2. Համայնական հոգերի ազատ մասերով նախ բա-
ւարարել տեղական-քնիկ հողազուրկ երկրագործներին,
ապա մերձաւոր գաւառացիներին, և վերջապէս ժողաւոր
և հեռաւոր նահանգների հողազուրկներին:

է. Գնել գրական և անփութիւնի օրէնք, որ ոչ մի
հաստատութիւն չկարողանա հողից զրկել որևէ գիւ-
ղացու, կամ գաղթեցնել հեռաւոր նահանգ, որևէ բա-
ղարական, կամ բրէական յանցանքների և նպատակ-
ների համար: Չինականը միայն ազատ կամքով կարող
է թողնել իր հողը և քաղաք տեղափոխել: Այս գէպ-
քում նա չի կարող բռնանալ իւր ընտանիքի անդամ-
ների կամքի վրա, նրանք եթէ չեն ցանկալ գաղթել,
նրանց վրա չի կարող բռնանալ, ընտանիքի որևէ անդամը

Ը. հողերի բաշխման ժամանակ ինկատի ունենալ
երկրի կիրմայական պայմանները. գաշտային ծովի մա-
կերնայթից 50-100 սաժէն բարձրութեան վրա ապ-
րող ժողովրդին շթոյլատրել բնակութիւն հաստատել
այն լեռնայանջների և սարահարթների վրա, որոնք 700-
1000 սաժէն բարձրութիւն ունին ծովի մակերևոյթից
և ընդհակառակը:

10 Մայիսի 1906 թ.

Կ ա Ր Ս

Վ Ե Ր Զ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ

Աւիստրիացիներն ստանձնեցին սպառնալից կամ լոյս տեսած այլ եւ այլ
պարբերական քրտարակալութեան մեջ:

Վ Ի Գ Ա Վ Ա Ն

1. «Ալմաստ» Մոսկուայում 1892 թ. Բարխուդարեանցի տպ.
2. «Այլեւ.խահուս» Տարաղ հանդիսի 1895 թ. № 31—35
3. «Անկուց» 2. Հայր. լրագիրն 1902 թ. № 141—162.
4. «Անհրական» Գործ լրագիր 1903 թ. № 1.
5. «Բերայի Առաքել» Նոր-Նախջ. 1899 Աւագան տպ.
6. «Իմական» երկրիձական արկածներ Թաւրիզ 1905 թ.
7. «Մարտապահանգ» Աղբիւր հանդիսի 1897 թ. № 11
8. «Մարտապահ» » » 1899 թ. № 1
9. «Թուլումբաջիներ» Տարաղ » 1893 թ. № 11-12
10. «Թոփչի» » » 1904 թ. № 19-21
11. «Թոփչուզ» Թաւրիզ » 48 50
12. «Ժառանգներ» Նոր Նախջ. Աւագան տպ. 1891 թ.
13. «Խառա-խրխա» Տարաղ հանդիսի 1893 թ. № 37-39
14. «Խեւ. Կարապետ» Մուրճ հանդիսի 1889 թ. № 5 8
15. «Մպետալ Սուլթան» Աղբիւր » 1898 թ. № 5.6
16. «Կաղ. Նագո» Տարաղ » 1893 թ. № 17.19
17. «Կարեղի» Է սիրելի Թաւրիզում » 1905 թ. —
18. «Հարապետներ» » » 1897 թ. № 11.13
19. «Ղաղի» Մշակ լրագրի » » 1892 թ. № 70-71
20. «Ճարահաս» Թաւրիզում » » 1905 թ.
21. «Շխնոց» Նոր Նախջ. Աւագան տպար. 1898 թ.
22. «Ոսկե Որդին» Գողափար հանդիսի 1894 թ. № 2
23. «Պարսիք» 2. Հայր. լրագրի » » 1903 թ. № 162 176
24. «Ջաւահիր» Թաւրիզում Թեմական տպ. 1904 թ.
25. «Սարբազ» Տարաղ հանդիսի » » 1903 թ. № 2.
26. «Սեւ Բաղաբ» » » 1898 թ. № 2.25
27. «Սօֆրա» Մուրճ » » 1883 թ. № 7-8
28. «Վինակ» Թաւրիզում » » 1905 թ.
29. «Վիւապ» Լուսն » » 1905 թ. № 10
30. «Վիւապի առաջասք» Աղբիւր հանդ. 1908 թ. № 10
31. «Փաւա» Տարաղ հանդիսի » » 1898 թ. № 38
32. «Վիւեալայի Գողգնիք» Տարաղ հան. 1899 թ. № 22-5
33. «Քոռ-Եղիկ» Թիֆլիս Վարդանեանցի տպար. 1898 թ.
34. «Քիւրհան Բէյի Տարաղ հանդիսի 1893 թ. № 14-16
35. «Օրինական ժառանգ» Թաւրիզ Թեմական տպ. 1903 թ.
2 ՓՅՄՆ—ՈՂՏԵՐԳՄՅԱՆ
36. «Շոււան» Ողբերգութիւն Պետերբուրգ. 1890 թ.
37. «Սարաճ» Թիֆլիս » » 1893 թ.
28. «Կուռ» պօէմա Աղբիւր » » 1897 թ. №—

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԵՐԸ ԾԱՆՆՈՒՄ ԵՆ

Վ Ի Գ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

ՊԵՏԿԵՐՆԵՐ Տասր Պատ. Թուրքահայերի կեանքից	1	ր.
ՎԻՆԵՆՆԵՐ ԳԵՂՏՆԵՐԸ	1	ր.
ԸԼՄԸՍՑ, 1 հատոր	1	ր.
ԸԼՄԸՍՑ 2	1	ր.
ՋԵՆԵՐԱԼ 77—78 թ. Ռուս. Թուրք. կռիւից արկած:	1	ր.
ՎԻՊԵՆՆԵՐ Երկու վեպ. թրքահայերի կեանքից	1	ր.
ԲԺԺԵԺՆԵՐԸ Երեք պատկեր ,, ,, կեանքից	1	ր.
ԿԵՐԵԼԻՔ Է ՍԻՐԵԼ պատմական վեպ	1	ր.
Ըստիւր թղթի իւրաքանչիւր հատ. 2 լ.		
ԽԵՒ-ԿԵՐԵՊԵՏ Թրքահայ. կեանքից	1	ր.
ՔՈՌ-ԵՂԻԿ	30	կ.
ՇԽՆՈՑ	30	կ.
ԺՐԹԵՆԳՆԵՐ	30	կ.
ԲԵՐՍԵՍԻ ԸՌԵՔԵԼԸ	25	կ.
ԹՈՒԼՈՒՄԲԵՋՆԵՐ	10	կ.
ԳԻՄԵՆՆԵՐ Երգիծական արկածներ	50	կ.

Ո Ղ Բ Ե Ր Գ Ա Կ Ա Ն

ՅՈՒՅԸՆ Երեք արարւած. թրքահայ կեանքից	1	ր.
ՍԱՐԲԸՓ հինգ	30	կ.
Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն		
ԽԻԿԸՓԸՓ Պատմ. տեսութիւն Սիւնիկների մասին	50	կ.
ԻՄԵՄԸՓ	1	ր.
ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԸՍՈՒՄ	10	կ.

Գիմել Թիֆլիս Կենտրոնական և Գուտեմբերգ գրադատագանոցները

Գրադատաները կարող են գիմել նոյնպէս.

ATRPET ALEXANDROPOL RUSSIE

Որոնց կը լինի սովորական 20 % զիջում:

«Ազգային գրադարան»

NL0204244

